

A határ paradigmája a társadalomtudományokban*

ILYÉS ZOLTÁN

A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig

A geográfiában a határ térfelosztási eszköz és sokat vizsgált általános térelem. Többnyire *elválasztó* vonalként, *végpontként*, valaminek a *széleként* értelmezzük. Segítségével megkülönböztetjük a határtalan *teret* a *területtől*, amely lehatárolt térrész. A határ alapvető funkciói szerint lehet *elválasztó térelem*, *gát* (pl. természeti határok, államhatárok), *szűrőzóna* (kapukkal: vásárvonal, vásárváros), *perem és ütközőzóna* (térben előrehaladó folyamatok mozgó peremzónája: *frontier*, *oikumené* – szemioikumené folyton változó határa), *kontaktus-*, *konfrontáció-* és *interferenciazóna* (Nemes Nagy 1998).

Georg Simmel híres esszéjében a határ funkcióit, működését a *híd* (össze-kapcsol, egyesít, győz a társadalmilag konstruált kettészakítottság fölött) és az *ajtó* (a „kint” és a „bent” közötti áramlásokat szabályozza) metaforáiba sűríti (vö. Böröcz 2002).

A társadalomtudományok egyre hangsúlyosabban fordulnak az *identitásbeli és társadalmi határzónák* sokkal illékonyabb, metaforikus jelensége felé. Ezen belül is sokan a különböző jelentésvilágokat elválasztó kulturális határvonalakat hangsúlyozzák. A „metaforikus” és „reális” határdefiníciók ugyanakkor nem feltétlenül különülnek el élesen egymástól, a kettő dialektikusan hat egymásra (Donnan–Wilson 2002).

A kutatási preferenciák és módszerek által meghatározva beszélünk/beszéltünk politikai, adminisztratív, kulturális, társadalmi, etnikai, nyelv-, vallási, mentalitásbeli, pszichológiai, szexuális, „faji” stb. határokról. Az említett „határfunkciókat” szinkrón és diakrón perspektívából vizsgálva feltűnik, hogy gyakran egymásba oltódnak, átalakulnak, hibridizálódnak. Az államhatár lehet egyben kulturális interferenciazóna és vásárvonal, az idők folyamán teljesen elkülönítő *gát* funkciója először szűrőzónává, majd kontaktuszónává módosulhat. A határok szelektíven, az egyes társadalmi csoportok, etnikumok, állampolgárok irányában különböző mértékben nyitott kapuként is működhetnek.

* Ilyés Zoltán, Hofer Tamás és Kocsis Károly tanulmányai az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete által 2004. május 26-27-én szervezett „Kulturális határok – adaptációs folyamatok” című konferencia kerekasztal-beszélgetésén elhangzott előadásoknak a szerzők által megszerkesztett változatai.

Az antropológiában a kultúrák közötti távolságok, a kultúrán belüli különbségek hangsúlyozódnak, a társadalomtudományokban a *kulturális határok* fontos kutatási témává váltak (I. R. Rosaldo munkássága). „Határvidékek nemcsak a hivatalosan elismert határokon ismerhetők fel, hanem a nemi, életkor, státus vagy az élettapasztalatok terén adódó különbségek kevésbé formális” és formalizálható metszéspontjain is (Rosaldo, R. 1989; idézi Donnan–Wilson 2002). A határoknál és a határmenti régiókban (és máshol) léteznek *felfogásbeli választóvonalak* (Alvarez 1995). *Határok mindazon helyek, ahol – bárhol is legyenek – a másságukat feladni nem kívánó különböző kultúrák kerülnek kölcsönhatásba* (Alvarez–Collier 1994). Így a józsefvárosi piacon vagy egy kamionparkolóban éppúgy „határesemények” játszódnak/játszódnak le, mint a diszkóban, a kocsmában vagy a vonaton.

A társadalmi térbeliséget vizsgálva a határ fogalmát nagyon nehéz tehát pusztán térelemként értelmezni. A hagyományos etnikai földrajzban vagy néprajzban valamilyen szempont szerint a „többségi elvet” alkalmazzák (Vilkuna 1975). A valóságban azonban – mint arra többen rámutattak – inkább folytonos térbeli átmenetokről, átmeneti zónákról, kontaktuszónákról van szó. A néprajz térbeli vizsgálati bázisán kifejlődött *érintkezési* vagy *kontaktzóna* fogalom olyan sávokként gondolható el, „ahol a két, egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek” (Keményfi 1994, 1998; az első irányadó magyarországi tanulmány ebben a vonatkozásban: Paládi-Kovács 1984). Ezeket a megfontolásokat igazolják és egyben finomítják az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete által indított Kárpát-medencei „nyelvhatárkutatók”. Az már kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a nyelvhatárt (mint gyakran használt történeti, etnikai földrajzi kategóriát) nem értelmezhetjük statikus választóvonalként. Nemcsak diakrón perspektívából vizsgálva érzékeljük folytonos változásban, hanem a szinkrón vizsgálatok során is bebizonyosodott: a különböző kultúrákat elválasztó határ – így az etnikai térképeken ábrázolt nyelvhatár is – szituatív: más és más módon átjárható az egyes etnikai és szociális csoportok számára.

Sokkal helyesebbnek tűnt tehát mentalitáshatárokról, a megélés és a megtapasztalás határaitól vagy olyan szimbolikus határokról beszélni, amelyek a határt átlépők cselekedeteit szervezik, átmenetileg vagy tartósabban mobilizálják, átstrukturáltatják velük etnikus szimbólumkészletüket. A nyelvhatár mint statikus fogalom nem számol a gazdasági és infrastrukturális változásokkal (utak, vasutak építése), a polgárosodás és a modernizáció összetett folyamataival, amelyek az interkulturális kommunikatív helyzetek, ún. „találkozások” megsokszorozódását eredményezik (Biró A. 1996). Ezeknél a „találkozásoknál” a határ metaforikus jelentésének minden kulturális találkozásra való kiterjesztése jelenik meg, amivel nem minden társadalomkutató ért egyet. Az etnikai, a nemzetiségi vagy a nyelvhatár egyfelől a statisztikai számadatokhoz köthető tudományos konstrukció, másfelől ugyanakkor van neknek reális, empirikusan feltérképezhető, „kitapintható” megnyilvánulásai is.

A nyelvhatár megrajzolóit nem számolnak a népszámlálók olykor kimondatlanul intencióival vagy hangoztatott elvárásaival, a megszámláltak igazodási kényszerével, a beolvadást vagy a disszimilációt leplező „mimikri-magatartásával” (Ilyés 2003). A fenti vitatható, kartografikusan gyakorta megjelenített határfelfogást teszi zárójelbe és finomítja, differenciálja a néprajz térbeli vizsgálati bázisán kifejlődött érintkezési vagy kontaktzóna fogalom. A *kulturális mezsgye* megközelítés különösen megfontolandó a modern és/vagy posztmodern diffúzió, a tömegkommunikáció, a világháló, a világháló, a globalizáció folyamatainak ismeretében. Fredrik Barth szerint „a kultúra globális, empirikus változatossága folytonos jellegű, s nem tagolható egymástól élesen elkülönülő, integráns egységekre” (Barth 1996).

A szociológia felől közelítve a territoriális lehatárolások (mindig) valamilyen szociális lehatárolódás eredményei: a kortárs társadalomtudományi határ-kutatások már nem elsődlegesen a határ fajtájára kérdeznak rá, hanem áramlás-szociológiai szempontokkal, kvalitatív módszerekkel a határoknak a szituációk és cselekvések, identitások és múlt-narratívák formájában konstituálódó hatásait vizsgálják (Hadas 1994, Baumgartner-Kovács-Vári 2001, Jeggle 1994, Váradi 1999, Váradi-Wastl-Veider 2002). A történeti szociológiának és a kulturális antropológiának a diszkurzivitást vizsgáló irányzatával találkozhatunk a határváltás nemzeti narratíváit és lokális párbeszédeit, „átbeszéléseit” elemző munkákban (Kovács 2000). Hasonlóképpen figyelmet kapott a határlebontás, a vasfüggöny megbontásával, lebontásával kapcsolatos helyi és államközi politikai diskurzus (Baumgartner-Kovács-Vári 2001, Kovács 2002).

A határ, határvidék általában sűrű szimbolikával rendelkezik: határvölgységek, katonai létesítmények, vámépületek stb. egyfajta palimpszesztként idézik a versengő múltak és nemzetépítések ütközőterületeit: az egykori határok, határvidékek a rivalizáló olvasatok és szemlézés aktivitástereivé válnak, beépülnek a nemzeti emlékezetbe, misztifikálódnak, mozgósító, szervező erejük erősödik. Az „ezeréves, régi határokkal” kapcsolatosan kimerevedő, egyoldalú olvasatok példája lehet a gyimesi „ezeréves határ”. Az erdélyi turistautak mára alapvető programpontja az „ezeréves határ” megtekintése, ahol a turistacsoportok a határ egy bizonyos kis szegmensénél az „ezeréves határról” termelnek és fogadnak be „nagy nemzeti olvasatokat” és helyi „igaz történeteket”, azonban a valóságos helyi társadalmi mozgások, a helyi interkulturális gyakorlatok már korántsem ilyen egyértelműen viszonyulnak ehhez a határhoz (Ilyés 2004).

Lezzi (1993) a határokat cselekvések elindítóiként és/vagy következményeiként értelmezi. Megkülönböztet adminisztratív kereteket és szervezeteket, valamint regionális népességet, illetve népességcsoportokat. Vizsgálatainak középpontjában a gazdasági és igazgatási szereplőknek a határokkal és határváltozásokkal kapcsolatos cselekvései álltak.

A politikai-adminisztratív határok cselekvés- és attitűdszervező erejét több kortárs amerikai társadalomkutató is tanulmányozta az Egyesült Államok és

Mexikó határvidékén (Alvarez 1995, Alvarez–Collier 1994, Anzaldúa 1987, Martinez 1994a, 1994b).

Martinez (1994b) egy határrégió összes népességcsoportjának határokat átszelő- átívelő interakcióit vizsgálta *oral history* segítségével, és ennek alapján viselkedéscsoportokat különített el a Mexikó–USA határrégióban. Alapvetően *nemzeti* és *transznacionális* beállítottságú népességcsoportokat és alcsoportokat különített el. Minden csoport speciális, a határra vonatkozó, a határ által meghatározott csoportspecifikus magatartásmintával rendelkezik. A *transnational borderlanders* kategóriájába olyan személyek tartoznak, akik a szomszéd állam/nemzet tagjaival jelentős kontaktust építettek ki, megkísérelnek úgy cselekedni, hogy a határt mint akadályt legyőzzék, és minden lehetőséget kihasználjanak, hogy a másik oldalon bevásárolhassanak, ott tanuljanak, dolgozzanak, vagy egy ideig ott éljenek. Az alcsoportok etnikus kritériumok és a határátlépő kontaktusok foka szerint tagozódnak.

Martinez szerint a *borderland milieu*-ben öt indikátor befolyásolja különösen a határrégiókon belüli életet:

1. *Államok közötti orientáció*: az államok egymás közötti viszonyától, a határ menti népességkoncentrációtól és a gazdasági körülményektől függ (kereskedelem, turizmus, migráció, információcsere, kulturális kapcsolatok, személyes kapcsolatok).

2. *Állami konfliktusok*: A határrégiók lakosságának viselkedése különbözik a belső államtér népességének viselkedésétől, különösen a vitatott határu országokban, vitatott határ menti területeken, illetve az államok közötti krízissituációk vagy kisebb belső állami konfliktusok során.

3. *Etnikus (kulturális) konfliktusok*: Minél nagyobbak a határ két oldalán élő népesség közötti ellentétek, annál nagyobb a belső összetartás. Ezek az ellentétek az etnikum, a vallás, a vámok, az értékek és a gazdaság állapota következtében alakulhatnak ki és erősödhetnek.

4. *Elzártság, elkülönültség*: Izolált helyzetben – többnyire a belső hatalmi központtól távol – az állampolgárok különös típusa alakul ki; érdekeik nincsenek szinkronban a kormányzat érdekeivel vagy az ország kultúrájának fejlődésével.

5. *További faktorok*: A határrégiókban más a hozzáállás az állam törvényeihez, mert ezeket nem egy átmeneti zóna számára alkották.

A határrégiókban, kontaktzónákban olyan kisebbségi csoportok alakulnak ki, amelyeknek tagjai egyidejűleg *több világban* képesek (kénytelenek) élni. Ez előny (lásd többnyelvűség, multikulturalitás) és hátrány (előítéletek, félelem az idegenektől) is lehet egyszerre. A *borderland milieu* tehát döntően meghatározza a határrégiókon/határokon túllépők interakcióit (a kettő egymással kölcsönhatásban van). Az *életformáktól*, megélhetési stratégiáktól függően a határ többé vagy kevésbé erős befolyást gyakorol az érintettek életvilágára.

Többben a határokat és a határvidékeket a kulturális stílusok keveredéséből adódó átmeneti kultúrák helyszíneiként értelmezik. A határvidékek kulturális értelmezésénél heurisztikus, vezető fogalmakká váltak a hibridizáció, az

összeolvadás, a melting pot koncepciói (Gupta–Ferguson 1992, Frida 2003). A „perem és határvidék” a posztmodern szubjektum természetes életvilágának adekvát kifejezése. A határvidéken újféle identitások jönnek létre: több helyen egy harmadik „kulturális határország” jön létre (Anzaldúa 1987). A határok a kulturális játszmák és kísérletek terepei, egyben a dominancia és a hatalomgyakorlás kiemelt helyszínei is.

A társadalmi szereplőkön túl fontos a *politikai* szereplők funkciója (Barth 1996). A nemzetállam kiépítésével a határvidékeken megindul egy sajátos kisajátítás, egy kényszerített (elvárt, javasolt, támogatott) igazodási folyamat, illetve igazodási igény. A határváltozásokkor ez a kisajátítási igény az új államnemzet (vagy privilegizált államalkotó társnemzet) politikai szereplőtől érkezik. Ennek irányítói, főszereplői: a helyi és regionális adminisztratív és kulturális elitiek, az állami szolgálatban álló intelligencia, olykor a katonai elnyomó apparátus. Ez a határtérségek kulturális homogenizációját idézheti elő. A 20. századi közép-európai határváltozások nyomán az utódállamokban bekövetkező telepítések, migrációk, adminisztratív átsorolások mind ezt a homogenizációt – végső soron az asszimilációt és nemzetváltást – szolgálták. A fentiekből nyilvánvaló tehát, hogy a (mesterséges) politikai határok „termelnek, termelhetnek” kulturális, etnikai határokat is. A belső közigazgatási határok és az autonómiák határai is ugyanúgy „termelhetnek” kulturális és etnikai határokat (l. a székelyföldi magyar megyéknek és a korábbi magyar autonómiáknak a tömbszerűség tapasztalatát és élményét erősítő hatását vagy a „székelyföldiség”, „hargitaiság” mint egyszerre magyar és regionális tudat kialakulását).

Mindezek ellenére a határokon gyakran érezhető sajátos – akár a különböző etnikumokat is egybekapcsoló – elkülönülés: a már említett kulturális „határországok” mint köztes minőségek jönnek létre. A romániai Bánát számtalan belső, a helyiek által átléphető kulturális határán túl éppen a közeli államhatárok mintaközvetítő ereje miatt maradt meg a Ceaușescu-féle Románia legnyitottabb, legpolgárosultabb és legtoleránsabb régiójának.

A történeti és az empirikus vizsgálat számára egyaránt fontos tapasztalat, hogy az egykori államhatárok és belső adminisztratív határok a változások után mintegy virtuálisan vannak jelen: továbbra is élnek a korábbi határtudatok, az egykori belső közigazgatási határok mentén szerveződő kapcsolatok, a régi közjogi, adminisztratív és érdekérvényesítési minták.

A határmentiség az elmúlt másfél évtized magyarországi társadalomföldrajzi kutatásainak egyik legfontosabb irányzatává vált. A határmentiség nem feltétlenül jelent perifériát (Éger 2000), de Magyarország esetében egy sor olyan, határ menti térség van, amely társadalmi, gazdasági, kulturális perifériának, depressziós térségnek minősül. Jelen vázlatunkban nem tudjuk áttekinteni mindazokat a publikációkat, amelyek ebben a tárgykörben hazánkban születtek (Baranyi B., Baukó T., Gurzó I., Kocsis K., Hardi T., Molnár J., Pál Á., Rechnitzer J., Süli-Zakar I. stb. munkái). Ezek jórészt a hagyományos társadalomföldrajz, illetve a regionális tudomány és a szociálgeográfia

módszertani bázisán, a kelet-közép-európai politikai-gazdasági rendszerváltások nyomán koncipiált eurorégiókkal mint lehetséges együttműködési terekkel kapcsolatban születtek, és térségfejlesztési, regionális kooperációs irányokat vázolnak fel.

Végezetül Utz Jeggel nyomán felhívjuk a figyelmet a határnélküliség, a határok feloldódásának veszélyére, a sebezhetőségérzet, a labilitás megnyilvánulásaira is. A határok dekomponálása előhívhatja a kiszolgáltatottságnak, a biztonságérzet megszűnésének új érzéseit, és újfajta határreceptiókat indukálhat a társadalomtudományos gondolkodásban és kutatásban.

Irodalom

- Alvarez, R. R. 1995. The Mexican-US Border: The Making of an Anthropology of Borderlands. *Annual Review of Anthropology*, XXIV: 447–470.
- Alvarez, R. R.–Collier, G. A. 1994. The Long Haul in Mexican Trucking: Traversing the Borderlands of the North and the South. *American Ethnologist*, XXI (3): 606–627.
- Anzaldúa, G. 1987. *Borderland/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Spinsters/Aunt Lute Press
- Barth, F. (szerk.) 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. Oslo: Universitet Forlaget
- Barth, F. 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio, Kisebbségi Szemle* VII. 1: 3–25.
- Baumgartner G.–Kovács É.–Vári A. 2001. A határmentiség paradoxonai: Jánossomorja és Andau (1990–2000). In: Bárdi Nándor–Lagzi Gábor (szerk.) *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 113–140.
- Biró A. Z. 1996. A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagyi József (szerk.) *Egy-más mellett élés. Helyzet Könyvek, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatószok Központja. Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó, 247–283.*
- Böröcz J. 2002. A határ: társadalmi tény. *Replika*, (13) 47–48: 133–142.
- Donnan, H.–Wilson, T. M. 2002. Határok és antropológia Európában. *Replika*, (13) 47–48: 117–131.
- Éger Gy. 2000. *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Osiris
- Éger Gy.–Langer, J. 2001. *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*. Budapest: Osiris-MTA Kisebbségkutató Intézet
- Frida B. 2003. „A másik felé...” A közeledés és az elkülönbözödés szimbolikus stratégiái a gyimesi interetnikus kontaktzónában. In: Kozma István–Papp Richárd (szerk.) *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest: Gondolat-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 26–39.
- Gupta, A.–Ferguson, J. 1992. Beyond „Cultura”: Space, Identity, and the Politics of Difference. *Cultural Anthropology*, VII. (1): 6–23.
- Hadas M. 1994. Határtérség és modernizáció – Mobilitási folyamatok és attitűdök a magyar–szlovák–ukrán hármas határ körzetében. *Regio*, (5) 2: 31–44.
- Ilyés Z. 2003. Nyelvhatár/kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén. In: Kozma István–Papp Richárd (szerk.) *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest: Gondolat-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 77–88.

- Ilyés Z. 2004. Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben. In: Biczó Gábor (szerk.) *[vagabundus] Gulyás Gyula tiszteletére*. [A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5.] Miskolc: Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék 189–212.
- Jeggle, U. 1994. Határ és identitás. *Regio*, (5) 2: 3–18.
- Keményfi R. 1994. A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In: Ujváry Zoltán (szerk.) *Folklór és Ethnographia 85. In memoriam Sztrinkó István*. Debrecen: KLTE, 13–22.
- Keményfi R. 1998. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. Gömör Néprajza L. Debrecen
- Kovács É. 2000. Határváltó diskurzusok: Komárom 1918–22, 1938. In: Bárdi Nándor (szerk.) *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 181–212.
- Kovács É. 2002. Határmítoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák–magyar határ mentén. *Replika*, (13) 47–48: 143–156.
- Lezzi, M. 1993. Über die Grenzen - Eine Wegbeschreibung des Projektes „Auswirkungen der EG-Aussengrenze auf die Raumordnungspolitik in Schweizer Grenzregionen. *Regio Basiliensis* 32. H. 1. 19–24.
- Martinez, O. J. 1994a. The Dynamics of Border Interaction: New approaches to border analysis. In: Schoefield, C. H. (szerk.) *Global Boundaries World Boundaries*. Series 1. London–New York
- Martinez, O. J. 1994b. Border People – Life and Society in the U.S.-Mexiko Borderlands. Tucson–London
- Nemes N. J. 1998. *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- Paládi-Kovács A. 1984. Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Szabadfalvy József–Viga Gyula (szerk.) *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon I*. [A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai XV.] 61–73.
- Rosaldo, R. 1989. *Culture and Truth: The remaking of Social Analysis*. Boston: Beacon Press
- Váradi, M. M. 1999. Pinkaminszent (Allerheiligen). Verlustgeschichte einer Grenzgemeinde. Ein alternativer Forschungsbericht. In: *Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*. P. Haslinger (Hrsg.). Frankfurt am Main: Peter Lang 141–156. [Wiener Osteuropa Studien, 11.]
- Váradi, M. M.–Wastl, D.–Veider, W.-F. 2002. A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák–magyar határvidékről. *Regio*, 2: 85–107.
- Vilkuna, K. 1975. Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. *Magyar Tudomány*, XX. 752–760.